

יחיאל שינטון

יצירותיו של יצחק קצנלסון מגיטו וארשה בהקשרן ההיסטורי

לפני כ-20 שנה, בשנת 1965, התקיים כאן, בבית-לוחמי-הגיטאות, יום עיון בשביל תלמידי החוג לידיש באוניברסיטה העברית בירושלים עם מוריהם פרופ' דב סדן ופרופ' חנא שמרוק. באו לבית ונפגשו לראשונה, בעיקר התלמידים דאז, עם הבית הזה ופעולותיו. שני אנשים הדריכו אותנו - אני הייתי בין התלמידים - יצחק צוקרמן וצבי שר. בסוף יום העיון, נדמה לי שזה היה צבי שר שאמר לקראת הסיום, שעוד מחכה המחקר על קצנלסון, למי שיבוא ויאסוף את הדברים, יבדוק אותם, ויעלה אותם על הכתב בדפוס. היתה תחושה אז, שעוד הרבה נותר לעשות.

אז לא העליתי על דעתי, שדווקא בחלקי יפול הדבר, לבדוק חלק מיצירתו, לאסוף את העדויות עליהן ולהעלותן על הכתב בדפוס. מה שהיום תשמעו, זהו נסיון של סיכום קצר למה שהעליתי אחרי עיון ביצירות מגיטו וארשה.

ההבדל הגדול בין מה שהיה ידוע לפני כ-20 שנה לבין מה שידוע היום, הוא בשני מישורים: א) בכל שלוש המהדורות של כתביו האחרונים של קצנלסון, מסודרות היצירות לפי ז'אנרים ספרותיים ולא לפי סדר כרונולוגי. ההרצאה שתשמעו היום מבוססת בעצם על

המסקנות העולות מהסידור הכרונולוגי של יצירותיו; (ב) אותו סדר כרונולוגי, מכוסס על איסוף היצירות כולן מגיטו וארשה, עקב הפעילות של בית לוחמי הגיטאות, במשך השנים. ההרצאה הזאת בנויה על מירב החומר, שהיה אפשר ושאולי בכלל אפשר לאסוף מכתביו של קצנלסון מאותה התקופה.

ספרותנו תחת שלטון הנאצים במזרח אירופה היא ספרות תלויה הקשר היסטורי, הן הקשר היסטורי כללי והן הקשר היסטורי אישי-אוטוביוגרפי. דברים אלה נכונים במיוחד במה שנוגע ליצירתו של יצחק קצנלסון בווארשה. רצו מסיבות הזמן והמקום, שיצירתו של יצחק קצנלסון תחת שלטון הנאצים תצא לאור טיפין טיפין ובסדר כרונולוגי מהופך. כבר בכך נעשה עוול כפול ליצירתו של המשורר. ראשית, מכיון שהמעיין ביצירתו הודרך על-ידי כך, שלא מדעת, ללמוד על הראשונות מן האחרונות ושנית - מכיון שחלקים מיצירתו הוצאו מתוך הרצף ההיסטורי של התפתחותם, משמעותם מסתלפת, והם נעשים פחות מובנים. כך אירע, ש"דאס ליד פון דעם אויסגעעהרגעטן יידישן פאָלק" היא כיום היצירה הידועה ביותר של יצחק קצנלסון ושמו מתקשר בתודעת הדור בעיקר לפואמה זאת, שהיתה בין היצירות האחרונות להיכתב והראשונה שראתה אור בדפוס⁽¹⁾. אולם, ספק רב הוא, אם הקורא בה ידע להעריך ולהבין אל נכון את מלוא משמעותה, ללא היכרות עם כל יצירתו של קצנלסון בגיטו וארשה וההקשר ההיסטורי שלה.

כך אירע גם, שההוצאה הראשונה של כתבי קצנלסון מזמן המלחמה, הכילה דווקא את יצירותיו האחרונות, שנכתבו על אדמת צרפת הכבושה בויטל, ואילו המהדורות הנוספות הכילו חלק בלבד מיצירתו המקורית ביידיש מתקופת וארשה⁽²⁾.

(1) המהדורה הראשונה: יצחק קאָצענעלסאָן, דאָס ליד פון אויסגעעהרגעטן יידישן פאָלק, פאָריז 1945, בהוצאת נתן עק, עם הסברים.

(2) ראה כשלוש המהדורות העבריות של כתביו מווארשה ומויטל בהוצאת הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגיטאות - יצחק קצנלסון, כתבים אחרונים; תש"ג-תש"ד, עין חרוד תש"ז (מהדורה ראשונה); תל-אביב תשס"ז-1956 (מהדורה שניה חדשה, מורחבת); תל-אביב תשכ"ס-1969 (מהדורה שלישית חדשה, מורחבת).

על אף המאמצים שהושקעו בפירסום עזבונו הספרותי המקורי בידיש של קצנלסון עד לשנים האחרונות³, עדיין נשארו רבים מכתביו, מגיטו וארשה בעיקר, בכתובים בלבד. כ-45 יצירות ויותר, רובן בידיש, כתב קצנלסון בווארשה, בעיקר בתקופת הגיטו. בעבר, מצבם הירוד של חלק מכתבי-היד שהגיעו לידינו מגיטו וארשה במצב של התפוררות, היקשה על מלאכת הפיענוח, וחלק מהיצירות שמצוי היה במכון היהודי היסטורי בווארשה, לא היו בידינו. כיום, עם פיתוח שיטות שיקום של כתבי-יד בספריה הלאומית והידוק קשרי המחקר עם המכון היהודי ההיסטורי בווארשה, הוסרו המכשולים לפירסום מהדורה ראשונה בידיש של כל כתבי יצחק קצנלסון מווארשה.

שלוש המהדורות של כתבים אחרונים מאת קצנלסון, שהופיעו עד כה, אינן מסדרות, כפי שאמרתי, את כתביו לפי סדר כרונולוגי, אלא לפי ז'אנרים ספרותיים בלבד. כמו-כן הן כוללות רק כ-60% מכלל יצירתו בגיטו וארשה ורוב היצירות שנדפסו בהן מופיעות בתרגום לעברית בלבד. מהדורה של כל כתבי קצנלסון מווארשה המקוריים שנכתבו בזמן מלחמת העולם השנייה, המסדרת את כתביו לפי סדר כרונולוגי קפדני עד כמה שניתן, תכשיר את הקרקע להבנה נכונה יותר של התפתחות יצירתו של הסופר בשואה. היא גם תלמד אותנו פרק בדינאמיקה של תגובות היהודים לרדיפות הנאצים.

לתוצאות העיון ביצירות קצנלסון על-פי הסדר הכרונולוגי של כתיבתן, מוקדשים הדברים בהמשך.

היחס של קצנלסון אל ענין ציון תאריך על גבי יצירותיו בכלל, משקף פן אחד של מימד התודעה ההיסטורית של הכותב, באשר לזיקה שיש בין יצירתו

3) בידיש ראו אור כנפרד היצירות הכאות:

(א) דאָס ליד וועגן ראָדזינער. דאָס ליד פונעם אויסגעהרגעסן יידישן פּאָלק, תל-אביב 1964, בהוצאת הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגיטאות.

(ב) על נהרוח כבל; ביבלישע טראַגעדיע אין פיר אַקטן, תל-אביב תשכ"ז-1967, בהוצאת די גאַלדענע קייס ובית לוחמי הגיטאות. מחזה זה לא נדפס בכתבים אחרונים.

לבין תנאי המציאות שבתוכה הוא יוצר. על פי עדותו, לא נהג קצנלסון לפני המלחמה לציין תאריך יצירותיו עם כתיבתן וזאת, מפני שבעיניו, יצירתו הספרותית היא מעל ומעבר לתגובה ישירה למציאות הנתונה ברגע מסוים. בכך הגדיר קצנלסון בעקיפין אספקט חשוב מאד של תודעתו העצמית כמשורר. העובדה, כי בסוף שנות ה-30 שינה את טעמו והחליט עקרונית, כי עליו לציין תאריך, מעידה כשלעצמה על תחושה ההולכת וגוברת עקב מצוקת העתים, כי כמשורר לא יוכל יותר לאורך זמן להימנע מתגובה תלוית הקשר היסטורי⁴).

ואכן, בווארשה, בזמן החורבן, לא הסתפק קצנלסון בציון סתמי של שנת הכתיבה, אלא שבכל מקום כמעט, בו כתב תאריך, ציין את היום, את החודש ואת השנה. מתוך כ-45 יצירות, שידוע לנו כי כתב בווארשה, הגיעו לידינו 34. מתוך הידוע לנו עליהן ממקורות שונים, יכולים אנו לסדרן בסדר כרונולוגי בטוח למדי וללמוד על התפתחות יצירתו בווארשה הכבושה ובגיסו וארשה.

עלי לציין במאמר מוסגר, שחלק מהמקורות, שמהם אני שאבתי את התאריכים ואת ההערכות לגבי זמן כתיבתן, הרי אלה הן הרשימות של יצחק צוקרמן, שניסה כמה וכמה פעמים לעמוד על הענין הזה ואכן עזר מאד בקביעת הסדר הבטוח⁵).

(4) את דברי יצחק קצנלסון בענין התאריכים, ראה בהקדמת המשורר לשלושת כרכי שירתו שיצאו לאור בלודז' בשנת תרצ"ח, בתוך: יצחק קצנלסון, שירים - 1903-1938, קיבוץ בארי חשל"ה, עמ' 26-27, בהוצאת בית לוחמי הגיטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד.

(5) קיימים ארבע נסיונות לברר את הסדר הכרונולוגי והפרטים הביבליוגרפיים הנוספים הנוגעים ליצירות י. קצנלסון בשואה:

(א) צ[וקרמן], יצחק, "עזבונו [של י.ק.] בגיסו וארשה", מכפנים, כרך י"א, מאי 1946, חוברת ד', עמ' 656. נדפס גם בתוך: לוי, ראובן, "יצחק קצנלסון - ביבליוגרפיה", יד לקורא, כרך א', יולי-אוגוסט 1946, חוברת ג-ד, עמ' 76-79.

(ב) בלומנסל, נחמן, "כחבי-יד של יצחק קצנלסון

עד סוף 1941 יש ביצירתו מגמה בולטת לתאר את החיים ולעצב תחושת החיים של הסובבים אותו. דבר זה מתבטא בכך, שרוב היצירות הבלטריסטיות המקוריות, הכתובות בתקופה זאת, הם שירים המתארים מצבים, הלכי רוח ותמונות מחיי היום-יום ואילו כל המחזות והחומר הספרותי להצגות, הנכתבים או מתורגמים על-ידו, נכתבים, מתורגמים ומוצגים או נקראים בתקופה הזאת.

החל מראשית 1942 חלה תמורה חד-משמעית באופי ובאינטנסיביות של יצירתו. במשך השנה האחרונה לשהותו בגיטו וארשה, כותב קצנלסון את יצירותיו המקוריות החשובות ביותר בווארשה, ואלה הן שירי הזעם והשגב, והפואימות הארוכות שלו. יותר משיש ביצירות אלה מתיאור המציאות, יש בהן נסיון מצד אחד לביטוי שנאתו לגרמנים ומצד שני - למתן ביטוי לרוממות הרוח היהודית, כפי שהוא רואה אותה על רקע מציאות ההשמדה ההמונית. כן ניכרת בעליל, בתקופה האחרונה הזאת לשהותו בגיטו וארשה, כי חלה העצמה אמנותית והגותית ביצירתו. במשך שנה כמעט, בין פברואר 1942 לבין ראשית ינואר 1943, מתרכזת כתיבתו ביצירותיו השיריות החשובות ביותר. אלה הם החודשים אשר בהם חי הוא וכל יושבי הגיטו עם הוודאות הגוברת והולכת של המוות הצפוי למיליוני היהודים במזרח אירופה כולה, לאור הידיעות הבדוקות על השמדה שיטתית של הקהילות היהודיות בכל שטחי הכיבוש הנאצי.

הנמצאים כגנזי בית קצנלסון", דפיס לחקר השואה והמרד, כרך א', אפריל 1951, עמ' 189-184.

(ג) [צבי שני], "מורשתו הספרותית של יצחק קצנלסון מחקופת השואה", ידיעות בית לוחמי הגיטאות, ינואר 1954, גל' 4, עמ' 13-16.

(ד) "יצירות יצחק קצנלסון ח"ש-חש"ר", כתבים אחרונים, תשס"ז-1956, עמ' 444-445.

אח הנסיון החמישי והאחרון, לעת עתה, בכירור הסדר הכרונולוגי בכתיבת יצירות י.ק. מגיטו וארשה ראה כמבוא של יחיאל שיינסון למהדורת כתביו ביידיש מגיטו וארשה "יצחק קאצענעלסאָנס ליטעראַרישע שריפטן פון וואַרשע אין זייער היסטאָרישן קאָנטעקסט, בתוך: יצחק קאצענעלסאָן, יידישע געסאָ-כתבים, וואַרשע 1940-1943; חל-אכיב, בית לוחמי הגיטאות און הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשמ"ד-1984, עמ' 23-34.

בתקופה הזאת בחייו עולה דווקא פוריותו הספרותית ועוצמת הביטוי ביצירתו. בד בבד, זאת גם התקופה, בה הוא מקפיד על ציון תאריכים מדויקים על יצירותיו, יותר מאשר בתקופות הקודמות. נראה על כן, כי אנו עומדים כאן בפני תופעה מיוחדת במינה בתולדות היצירה הספרותית היהודית תחת שלטון הנאצים במזרח אירופה בכלל ואצל קצנלסון בפרט - תופעה המתבטאת בתהליך של הגברת התגובה הספרותית, כל כמה שהיוצר נכנס לעימות ישיר ובלתי אמצעי יותר עם המוות.

מגמה זאת בהתפתחות יצירתו עומדת בניגוד מוחלט לקביעות חד-משמעיות, המגדירות את תגובת היהודים תחת שלטון הנאצים כמאופיינת בלעדית על-ידי שיתוק וכניעה רוחנית. הגברת היצירה הספרותית אצל קצנלסון אינה מביעה בשום פנים ואופן בגיטו וארשה תגובה של יאוש ואין היא ביטוי להתפוררות נפשית, אלא דווקא ההיפך הגמור. זהו מעשה סמלי של התנגדות החלטית, במצב בו כל דרך יעילה אחרת חסומה.

ניתן לחלק את יצירתו של קצנלסון בווארשה חלוקה כללית, רחבה, בשני פרקי זמן עיקריים: א) בערך מראש השנה ת"ש ועד לראש השנה תש"ב - מספטמבר 1939 עד ספטמבר 1941. ב) מפסח תש"ב ועד לפסח תש"ג - מאפריל 1942 עד אפריל 1943. עוד יש לצרף פרק ביניים של כ-5 חודשים, אשר בהם לא ידוע לנו אם כתב דבר, פרט לחודש פברואר 1942, אשר בו כתב מספר שירים: "לידער פון קעלט" ורשט עמודים ספורים של כרוניקה על המתרחש בגיטו.

ההבדל שבין שתי התקופות העיקריות האלה הוא הבדל מהותי. התגובה הספרותית בתקופה הראשונה מאופיינת לא כל כך על-ידי יצירות ופעילות המכוונים ישירות נגד הגרמנים, אלא יותר על-ידי נסיונות להחזיק מעמד ולעזור לאחרים להחזיק מעמד ועל-ידי השתקפותה של מגמה זאת ביצירתו ובפעילותו התרבותית.

אם יש עמדות בקורתיות ביצירתו, הרי שהן מכוונות בכל החריפות כלפי פנים, כלפי פרנסי הגיטו וכלפי תופעות של הקיטוב החברתי ואי-הצדק השורר בגיטו.

התקופה השניה מאופיינת על-ידי תגובות ספרותיות ישירות, המכוונות אל הגרמנים. קצנלסון הופך בתקופה זאת לסופר "לוחם", המחבר דברי קללה על העם הגרמני מצד אחד, ומצד שני - נעשה למשוררה של הגבורה היהודית שברוח. יצירתו בשנתיים וחצי הראשונות למלחמה, היא מבחינות מסוימות המשך ישיר ליצירתו שמלפני המלחמה. אין לנסח, לדעתנו, את השאלה בדבר הזיקה בין יצירתו לפני ואחרי פרוץ המלחמה, במונחים של חציצה ומפנה, שחל בה דווקא עם ראשית הכיבוש הנאצי, אלא יש להעמיד על חודה האמיתי את השאלה בדבר השוני בעיקרון האחדות שביצירת קצנלסון בכללותה והיא השאלה בדבר התמורה שחלה ביצירתו בגיטו עצמו, בעיקר החל מראשית אפריל 1942.

בענין זה ניתן להסיק בבירור, לגבי המחצית הראשונה ביצירתו, כי כמחצית מהמחזות והחומר להצגות ולערכים אמנותיים, לקוחה מן המוכן, ישר מיצירתו בעברית מלפני המלחמה ומהתנ"ך - בתוספת עבודת תרגום רבה, בה השקיע יצחק קצנלסון ממיטב כוחותיו.

ביצירות החשובות ביותר שבאותה התקופה, המחזות "על נהרות בבל" ו"איוב"⁶, שולט התיאור המעמיק של רחשי הלב ושל הקונפליקט הרעיוני היהודי הפנימי על פני המרקם של היצירה, המכוון להעלות את חוית החיים על רקע של אסון וחורבן. אולם, אין ביצירות אלה עדיין מימד של תגובה מתוך התמודדות ישירה עם המצב בכללותו. עדיין בולט גם ביצירות חשובות אלה היסוד התיאטרוני-משחקי ומחשבת הבמאי הכותב למען צרכים בימתיים, המשלימים אמנם להפליא את הצד הרעיוני תכני, אולם ממקדים אותו על רמה של תיאור מציאות על צדיה השונים, בלבד. לכל היותר יש ביצירות אלה המחשת עקרונות בחיים היהודיים, הצריכים חיזוק במצוקת העתים, כגון חיוב החיים ושלילת ההתאבדות, או יציבות האמונה בקדוש-ברוך-הוא על אף הכל, כדוגמת איוב הקדמון. כך שולבו במחזה "איוב" פרקים שלמים מספר איוב בתרגום ליידיש, ובמחזה "על נהרות בבל" שולבו פרקים שלמים מספר יחזקאל. פרקים אלה

6) המחזה "איוב" מתפרסם בשלמותו לראשונה, במהדורת כתביו ביידיש של יצחק קצנלסון מגיטו וארשה הנ"ל, עמ' 500-610.

באים לחזק את מגמות היסוד שביצירות. כן הוקדש מקום נרחב ביצירות אלה לפיתוח המתח הדראמטי על הבמה ולאפקטים תיאטרוניים.

במגמות אקספרסיביות אלה באמנותו של יצחק קצנלסון, יש הרבה מן המשותף עם יתר ההצגות, שהוכנו בגיטו וארשה ובגיטאות אחרים, יותר מתוך רגש של סעד נפשי על הרמה האמוציונאלית-חינוכית ופחות מתוך דגש על התבטאות אישית ותגובה שלמה.

ניתן לסכם ולהגיד, שבתקופה ראשונה זו, עד ספטמבר 1941, עומד במרכז יצירתו של יצחק קצנלסון הקהל וצרכיו. קצנלסון יוצר בשבילו, ועדיין אינו מתבטא בשמו ובשם עצמו.

מגמות אלה מוחשיות מאד, כשאנו מעיינים בתרגומיו הרבים יחסית מאותה התקופה, החל מ"על השחיטה" של חיים נחמן ביאליק, דרך תרגומיו השיריים מספרי הנביאים, המשך בתרגום הנאמן למקור של יצירותיו וכלה באותם תרגומים מהתנ"ך, ששולבו אף עם ציון הפסוקים לעתים, בתוך יצירותיו המקוריות בגיטו. שימוש זה בחומר מן המוכן, סימן הוא, כי בתקופה ראשונה זאת עדיין לא ראה קצנלסון את המתרחש כשונה במהותו מאשר אירע לעם ישראל בזמנים אחרים, רחוקים וקרובים. אף-על-פי שבמחזותיו מתקופה זו הוא כותב על שאלות של חיים ומות ועל שאלות של דרגות מעלה רוחנית ומאבק למען עצמיות, ניתן להגיד, כי הכרתו האינטואיטיבית בדבר הגורל המר, שמצפה ליהודים מידי הגרמנים בפרט ומידי העולם בכלל, הבא לידי ביטוי בכתביו עוד מלפני המלחמה, הכרה אינטואיטיבית זאת לא הפכה בתקופת יצירתו הראשונה בווארשה לחלק מהכרתו השלמה. גם הוא, כיתר חבריו ובני עמו בווארשה דאז, טרם השתחרר מלקח ההיסטוריה דווקא, ובמיוחד מהדימוי של החייל הגרמני מתקופת מלחמת העולם הראשונה.

ניתן ללמוד מן המאמר לזכרו של ביאליק⁽⁷⁾ וממאמר הביקורת על יצירתו של מנדלי מוכר ספרים⁽⁸⁾, כי

(7) "צו ביאליקס יאַרצייט", שם, במהדורת כתביו ביידיש של יצחק קצנלסון מגיטו וארשה, עמ' 125-130.

(8) "צום הונדערט פינפטן געבורטסטאָג פון מענדעלע מוכר ספרים", שם, עמ' 137-144.

יצחק קצנלסון לא חש עצמו מחויב להגיב בעצמו לרדיפות הנאצים, כי ראה בהם כנראה התרחשות מהסוג המוכר בתולדות התקופה המודרנית בעם ישראל, אח ורע למאורעות הדמים בשישים שנות ההיסטוריה היהודית האחרונות עד לזמנו. תפקיד הספרות הוא אם כן לנחם ולעודד. אין היא נתבעת למאמץ עיצובי ופרשני מחודש. חיובו של אספקט אחרון זה יופיע בכתיבתו אך ורק בתקופה השניה של יצירתו ובמשנה תוקף.

מגמה זאת בתקופה הראשונה, באה לידי ביטוי מנקודת ראות נוספת, משמע, במיגוון התימטי הרחב ואופיו, תיאורי מציאות החיים בגיטו, היריבות בין יעקב ועשיו, חגי ישראל, חנוכה ופורים, דמויות בגיטו, עולם התנ"ך ובמרכזו הקדוש-ברוך-הוא ויחסו לעם ישראל, היטלר ומזימותיו להשתלט על העולם, תקומתו של הדור החלוצי בארץ-ישראל, שירים לזכר הקורבנות של הנאצים ועוד. קשת רחבה כזאת של נושאים מעידה על הפיזור הרב של המאמץ היוצר. מאמץ זה אין להסבירו אלא מתוך מעמדו ביחס למטרה שהסופר רוצה להשיג, והיא - עידוד הרוח, ואין להסבירו מתוך מעמדו ביחס למה שהסופר רוצה להביע ואכן מביע רק בתקופה השניה, והוא - התנגדות פעילה לדיכוי ולהשמדה דרך כתיבתו.

מנקודת ראות תולדות גיטו וארשה ניתן להבחין בשמונה תקופות עיקריות בחיי היהודים בווארשה בכלל, על-פי התנאים בהם התגבשו מסגרות הדיכוי, ההכנות לפתרון בעיית היהודים על-ידי הנאצים וההתנגדות היהודית.

אפרט את שמונה התקופות בקצרה⁽⁹⁾.

(א) מפרוץ המלחמה ועד מאי 1940;

(9) הפריודיזציה של שמונה התקופות מבוססת על הספרות ההיסטורית, שהתפרסמה על אודות וארשה הכבושה וגיטו וארשה (כולל זכרונות על התקופה), על קורות תנועת דרוו והחלוץ בגיטו, שיצחק קצנלסון שמר על קשר הדוק עמה במשך כל התקופה, וכן על הכיוגרפיה של הסופר עצמו. תיאור מסכם ומוסמן על תקופות אלה, החופף את החלוקה הכרונולוגית שלנו, ראה בספרו של ישראל גוסמן, יהודי וארשה - 1939-1943; גיטו, מחתרת, מרד, תל-אביב, הוצאת ספרית הפועלים, תשל"ז-1977.

- (ב) ממאי-יוני 1940 ועד הקמת הגיטו בווארשה
ב-15.11.1940;
- (ג) מהקמת הגיטו בווארשה ועד פרוץ המלחמה בין
גרמניה לרוסיה ב-22.6.1941;
- (ד) מהמחצית השניה של שנת 1941 עד ראשית שנת
1942, עד לאפריל שנה זאת;
- (ה) מה-18.4.1942 ועד התחלת הגירוש הגדול
ב-22.7.1942;
- (ו) תקופת הגירוש הגדול, שבעה השבועות
שמ-22.7.1942 עד ה-12.9.1942;
- (ז) מה-13.9.1942 עד ה-17.1.1943 (ערב ההתקוממות
הראשונה בגיטו);
- (ח) מה-18 בינואר 1943 עד ראשיתו של המרד הגדול
(לאחר ה-19.4.1943).

לגבי המחצית השניה ביצירת יצחק קצנלסון בגיטו
וארשה, מסוף שנת 1941 ואילך, נביא את המסקנות על
יסוד תוצאות העימות בין שמונה התקופות בתולדות
יהודי וארשה, שהזכרנו זה עתה, לבין מספר חלוקות
אפשריות ביצירת קצנלסון, המתבקשות מהסידור
הכרונולוגי של כתביו הספרותיים בווארשה תחת השלטון
הנאצי.

יצירתו של קצנלסון צריכה להבחן לא רק מזוית הראייה
של ביטוי אישי וכמנותק מהסביבה והזמן בהם נוצרה,
אלא גם כחלק של ביטויי העמידה הרוחנית של חוגים
פעילים בציבור המאורגן והמסגרות התנועתיות, שיצרו
- קודם את המחתרת התרבותית-רעיונית, ורק מאוחר
יותר - את המחתרת הלוחמת. מתברר, כי רק שילוב של
העיון בהתפתחות יצירתו ובהקשר ההיסטורי שלה, מאפשר
לראות את הקשר ההדוק הקיים בין מסלולי התגובה
הספרותיים ביצירת קצנלסון בווארשה לבין התפתחות
שלבי ההשמדה הנאצית ודרכי ההתנגדות היהודית.

המסקנה המרכזית העולה היא, כי יצירת קצנלסון
מתפתחת בשלבים המקבילים ממש לאופיים של השלבים

ההיסטוריים, העוברים על גיטו וארשה. גם את יצירתו של קצנלסון ניתן לחלק לשמונה תקופות, המקבילות להתפתחות ההיסטורית¹⁰.

על פי עקרון אחר, ניתן לחלק יצירתו גם לאור תהליך הידיעה - לפני ואחרי היוודע עובדת ומובן ההשמדה ההמונית. כמו כן, ניתן לקבץ את יצירותיו של קצנלסון למספר קבוצות, מבחינת צורות התגובה הספרותית ותכניה, ואלה הן ארבע הקבוצות, שאני מציע:

- (א) פניה לתנ"ך ולדפוסים ונושאים ספרותיים מסורתיים אחרים;
- (ב) תיאורים של מציאות יום-יומית והלכי רוח בווארשה הכבושה ובגיטו;
- (ג) שירי הזעם והקללה, המופנים כלפי העם הגרמני כולו;
- (ד) עיצוב הגבורה היהודית הייחודית.

הפניה לתנ"ך ותיאורי מציאות יום-יום מאפיינים בעיקר את המחצית הראשונה ביצירתו. שירי הזעם והקללה והעיצוב של גבורה יהודית מאפיינים את המחצית השניה ביצירתו.

אם ניקח בחשבון שאין כמעט יצירה מכלל 45 היצירות שנכתבו בווארשה, שלא הוקראה, הוצגה או נדפסה בגיטו, הרי שניתן להסיק, כי ההקבלות הללו, בין אופי התגובה הספרותית של קצנלסון לבין השלבים בתולדות גיטו וארשה, מוכיחות כי יצירותיו אינן שירת יחיד, אלא יצירתו של אחד, המדבר בשם הכלל ואל הכלל. בכך מאופיינת מעמדה הציבורי-פומבי של יצירתו.

פנייתו של קצנלסון אל התנ"ך בראשית יצירתו בגיטו מוסברת על רקע מקומו של יסוד האלם ביצירתו הלירית עד לשנת 1939, וכן על רקע אי-היכולת לתת ביטוי ספרותי עצמי הולם לתגובתו המיידית על הכיבוש הנאצי.

במחזות שכתב בעברית לפני המלחמה ואשר אותם תירגם

(10) השווה: יחיאל שיינסוך, "די כראנאלאָגיע פון יצחק קאצענעלסאָנס שאָפן אין וואַרשעווער געטאָ", די צוקונפס, ניו-יורק, כרך 86, גל' 4, אפריל 1980, עמ' 142-146. ראה: בנספח, בסוף הרצאה זו.

בעצמו לידיש בגיטו לצרכים רפרטואריים גרידא עכור החוג הדראמתי שניהל, ניתן לעמוד על שינויים אחדים שהוכנסו בווארשה. שינויים אלה מבשרים כבר את הכורח להתמודד ישירות עם מציאות הכליון. לכך מגיע יצחק קצנלסון רק במחצית השניה של יצירתו בווארשה, כשעליו לעמוד פנים-אל-פנים עם ודאות ההשמדה ההמונית. לגביו פירוש הדבר בחלק מיצירתו שמאפריל 1942 ואילך.

נסיים בסקירה סכימאטית של התפתחות יצירתו של קצנלסון בכל אחת משמונה התקופות של כתיבתו בווארשה, המקיפות פרק זמן של כשלוש שנים, ממאי 1940 עד אפריל 1943. יצירתו התפתחה מתוך המתח שבין תודעתו כסופר ומחויבותו הציבורית בגיטו, לבין האלם שנכפה עליו בגין המועקות שהזמן גרמן. בתקופה הראשונה לחייו תחת השלטון הנאצי - מספטמבר 1939 עד מאי 1940, לא כתב כנראה דבר.

בתקופה השניה, ממאי-יוני 1940 עד הקמת הגיטו ב-15.11.1940, פנה לבחון את אשר אומרת הספרות היהודית בכתבי מנדלי וביאליק, בעברית וביידיש, לאדם שחי תחת שלטון הנאצים.

בתקופה השלישית, מזמן הקמת הגיטו בווארשה עד פרוץ המלחמה בין גרמניה לרוסיה ב-22.6.1941, היה זה התנ"ך וכתבתו של קצנלסון בעצמו על מוטיבים תנ"כיים - אותה המסגרת מן המוכן, שבה מצא המשורר נתיב לתגובתו הספרותית.

כאמור, בכל שלוש התקופות הראשונות האלה, היתה תגובתו לאו-דוקא תגובה ישירה למתרחש. מעיקרה היתה זו תגובה באמצעות מסורות ספרותיות ממינים שונים, משלו ומשל אחרים, שמקורן בתקופת יצירה שלפני 1939. במסורות המקראיות הבליט את המצע המשותף שבין המקור הספרותי המקראי ותקופתו ההיסטורית הקדומה, לבין ההווה של חיי היהודים תחת שלטון הנאצים. תחושות החורבן בעבר הרחוק ועיצוב החורבן בהווה, עלו ביצירתו כמשותף כאקורד הרמוני אחד. מצד אחד, הדגיש את הרציפות שבגורל היהודי ומצד שני - פתח פתח תקוה לעמוד בו על סמך הנסיון ההיסטורי הארוך, כשחזון העצמות היבשות משמש עדיין מוצא מן האלם, והוא משלב

אותו בסיום המחזה "על נהרות בבל" (11). חלק קטן יותר מיצירותיו באותן תקופות ובתקופה הרביעית, בין המחצית השניה של שנת 1941 עד אפריל 1942, עוסק בתיאור החיים הפנימיים של יהודי יארשה.

ממצב של שיתוק ביצירתו בראשית דרכו, בווארשה הכבושה, הוא נחלץ - בגין השתלבותו האורגנית בחיי התרבות המחתרתיים בגיטו, לפעילות במפעלי חינוך ולכתיבה ספרותית לשעתה. אולם, בתקופה הרביעית, חלה האטה משמעותית ביצירתו. הדחף היוצר נעצר, ומופיעים חיפושים של דרכי ביטוי בצורת כתיבה - על רקע הנסיבות ההיסטוריות, ההולכות ומשתנות. מאותה תקופה, הגיעו אלינו שרידיה של כרוניקה יומית על הנעשה בגיטו, שלא היתה ידועה לנו עד כה (12).

בסוף התקופה הרביעית ובמשך התקופה החמישית, מה-18.4.1942 ועד להתחלת הגירוש הגדול ב-22 ביולי 1942, עם חדירת ההכרה כי יהודי וארשה ביחד עם כל היהודים של הגנרל גוברנמנט עומדים בפני מוות ודאי, נפרצו סכרי האלם וחלה תמורה מכריעה באופי של יצירתו. דרכי התגובה הבלתי ישירה, באמצעות היזקקות ליצירות ספרות מלפני המלחמה, מסורות מקראיות וספרות האגדה - שהיו אופייניים ליצירתו עד אז, פינו מקום ליצירות מקוריות, פרי ההתמודדות הישירה של המשורר עם עובדת המוות הוודאי, מתוך היענות לאתגר שהוא מציב לשלמות אמונתו היהודית.

ביצירות התקופה החמישית, ירד מאד המשקל של ההישענות על מסורות ספרותיות קודמות למיניהן,

(11) ראה במערכה הרביעית של "על נהרות בבל", בתוך: יצחק קאצנענעלסאן, יידישע געסא-כחבים - ווארשע 1940-1943, בית לוחמי הגיטאות און הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשמ"ד-1984, עמ' 328-379 - והשווה התייחסותו של י.ק. לאותו פרק בספר יחזקאל, בקינתו "דאָס ליד פּונעם אויסגעהרגעסן יידישן פּאַלק", הפרק השני: "איך שפיל", ציון למקור ראה בהערה מס' 3, סס, עמ' 60-62.

(12) הפרגמנטים שנותרו מהכרוניקה מתפרסמים לראשונה במהדורה הראשונה של כתבי י.ק. ביידיש מגיטו וארשה. ציון המקור, ראה לפי הערה מס' 5, בסופה, סס, עמ' 617-619.

והתגבשה ראשיתה של תשובה ישירה, בלתי אמצעית, למציאות של שואת יהודי אירופה - עוד בטרם בא הגירוש הגדול. תגובתו של קצנלסון בשירתו להשמדה ההמונית של יהודי אירופה נקטעה עם התחלת הגירוש הגדול וחודשה בכל עוצמתה רק כעבור שנה, ביצירתו במחנה ויטל.

בתקופה השישית, בזמן של הגירוש הגדול, הפסיק קצנלסון כנראה לכתוב. ב-14.8.1942 גורשו לטרבלינקה אשתו ושניים מבניו. בתקופה השביעית, מה-13.9.1942 עד להתקוממות הראשונה ב-17.1.1943 וכן בתקופה השמינית, מאז ועד למרד הגדול, בשלוש התקופות האחרונות האלה לשהותו בגיטו וארשה, ניתן ביצירתו ביטוי חלקי בלבד למאורעות ולתגובתו עליהם. אז נתונה כתיבתו בעיקר להשלמתה של יצירתו מהתקופה החמישית, ערב הגירוש, שנפסקה באמצע, עם פרוץ הגירוש הגדול ב-22 ביולי 1942. זוהי הפואימה הגדולה על הרבי מרדזין.

היצירה היחידה בגיטו וארשה, לאחר הגירוש הגדול, שמתייחסת ישירות לתקופת הגירוש, היא הפואימה "דער טאָג פֿון מיין גרויסן אומגליק" (יום אסוני הגדול), על גירוש אשתו ושניים מבניו. יצירה זאת מהווה חוליה מקשרת בין שתיקתו של המשורר בכל הנוגע לאסון שפקד את עמו לאחר הגירוש, לבין יצירתו במחנה ויטל בצרפת הכבושה בשנים 1943-1944. הפואימה "דער טאָג פֿון מיין גרויסן אומגליק", שנכתבה באוקטובר 1942, היא עדות חשובה ומחרידה של פירוד כפול בנפשו ובחיינו של המשורר. הפירוד בינו לבין משפחתו והפירוד בינו לבין אלוהיו ועולמו (השמיים והארץ), אשר להם הקדיש ודרכם עיצב חלק ניכר מאד מיצירתו הלירית עד מלחמת העולם השנייה.

רק כאשר עוד בויטל ניתנה לו השהות לערוך את החשבון היהודי הכולל על כליון עמו, רק אז מוצא יצחק קצנלסון מוצא לאלם ומבטא זאת בשתי יצירותיו הגדולות - "דאָס ליד פֿונעם אויסגעהרגעטן יידישן פֿאַלק" (השיר של העם היהודי שנהרג - ולא על העם היהודי שנהרג, כפי שאנחנו נוהגים כולנו לשגות) ו"פֿנקס ויטל" - שם הוא מבטא את המובן לסבלו האישי כחלק מגורל העם היהודי בעולם המסרב להכיר במהותו

בייחודו ובזכותו להתקיים. הוא הופך אז לדוברו של עם הרוג, בעולם שבו אלוהים והשואה קיימים זה לצד זה. גם בויטל עומדת במרכז יצירתו, ערב הישלחו לאושוויץ, וארשה היהודית, ולה וליהודיה הוא מקדיש גם אז את החשובות ביצירותיו.

נ ס פ ח

כרונולוגיה של יצירות יצחק קצנבלסון בגיטו וארשה.

די כראָנאַלאָגיע פון יצחק קאַצענעלסאָנס שאָפן אין וואַרשעווער געטאָ

1. אויף וועגן פון אַמאַל [ערשטע העלפט פון 1940]
2. פּאַלקס מאָטיוו פון יאָר 1940, געדרוקט תמוז ת"ש
3. "על השחיטה", געדרוקט תמוז ת"ש. איבערזעצונג
4. צו ביאַליקס יאַרצייט, געדרוקט תמוז ת"ש
5. יזכור (חלק א'), [אלול ת"ש]
6. קאַרמעליצקאָ, געדרוקט תשרי תש"א
7. צום 105-טן געבורטסטאָג פון מענדעלע מוכר ספרים, געדרוקט תשרי תש"א
8. עפענונג צו אַ תנ"ך-אָוונט, 26 נאָוועמבער 1940
9. פיניס [26 נאָוועמבער 1940]
10. תרגומי תנ"ך ליידיש [תש"א 41-1940]

11. יעקב און עשו [תש"א 41-1940]
12. צווישן ליכט און מענטשן [תש"א 41-1940]
13. קינדער אין גאָס [ווינטער תש"א]
14. ווען דער טייוול איז גערעכט, געדרוקט טבת-שבט תש"א
15. על נהרות בבל (שבט-אדר תש"א)
16. אַרום ירושלים [שבט-אדר תש"א]
17. שלח-מנות [אדר תש"א]
18. סיר לפורים [אדר תש"א]
19. האַנדל [ערשטע העלפט 1941]
20. די כראָניק פון הערשעלעס טויט, 1 מאי 1941, געדרוקט אייר-סיוון תש"א
21. "יאַ מאַם לידלאַך", געדרוקט אייר-סיוון תש"א
22. דער באַל, 1 מאי 1941
23. לידער פון הונגער, 28/29 מאי 1941
24. איוב [22 יוני] 1941
25. הקדשות של "איוב" [תמוז תש"א]
26. יזכור (חלק ב') [אלול תש"א]
27. מיך ציט אין גאָס [אלול תש"א - תשרי תש"ב]
28. אַ יידישע כראָניק, 3-4 פעברואַר 1942
29. לידער פון קעלט, 10 פעברואַר 1942
30. שפוך חמתך [פעברואַר-מערץ 1942]

31. דברים לפני מורים, א' לפסח תש"ב
32. וויי דיר, 31 מאי [1942]
33. דאָס ליד וועגן שלמה זשעליכאָווסקי [נאָכן 9-טן יוני 1942]
34. דער ייד האָט געלאַכט [סוף יוני - אָנהייב יולי 1942]
35. דאָס ליד וועגן ראָדזינער, 10 יולי 1942
36. דער טאָג פון מיין גרויסן אומגליק, 8-9 אָקטאָבער 1942
37. דאָס ליד וועגן ראָדזינער, 15.XI.1942
6-7 ינואַר 1943
38. לבאן ויצחק [יאנואַר 1943]
39. [על קרבות יאַנואַר]
[יאנואַר אָדער פעברואַר 1943]
40. משפּחה-לידער
41. אַ פאַרבטונג פון י.ל. פרצ'עס "דריי מתנות"
42. הוי בני השמון (העברעאיש)
43. [אַ ליד וועגן טויט פון זיין פרוי און צוויי זין זיינע]
44. דער פאַראַד אין קיזעליטש
45. מאַמענטן